

Бир пайтлар туркийлар дунёнинг кўп кисмини бошқарган вақтлар бўлган. Улар давлатлар тузган ва давлатларни йўқ қилган. Хитойдан Мисргача, Венгриядан Хиндистонгача туркий ҳукмдорлар ҳукумат тизгинини қўлларида ушлаб туришган. Турк хоконлиги, Хазар хоконлиги, Олтин Ўрда, Илхонлар давлати, Темур (Тамерлан) империяси, мамлуклар Мисри, Буюк Мўғуллар давлати, Усманийлар империяси - бу жаҳон тарихи ва маданиятига улкан хисса қўшган буюк туркий давлатларнинг қўринадиган қисмидир.

Ҳозирги кунда туркийларнинг асосий қисми мусулмонлар. Лекин ҳар доим ҳам шундай бўлмаган. Исломни кабул қилган биринчи туркийлар хазарлар эди. Бу 737 йилда, Марвон ибн Мухаммад (688-750) араб қўшини муваффақиятли ҳарбий юриш ўтказиб, хокон ва унинг даврасини тинчлик эвазига ислом динини кабул қилишга мажбур қилганидан кейин содир бўлди. Янги дин Хазарияда осонликча илдиз отгани йўқ, аҳолининг қўпчилиги мусулмон бўлгунича деярли уч аср ўтди.

Ўрта Осиёдаги воқеалар бутунлай бошқача сценарий бўйича кечди. 751 йилда ҳозирги козок-киргиз чегарасидан унча узок бўлмаган Атлах шаҳри яқинида араб халифалиги қўшинлари Хитой Тан империяси қўшинлари билан тўқнашади. Хитой армияси турлича бўлиб, уларни қўқ қилганлар учун жанг қилишни истамаган қарлук туркларининг отрядларини ўз ичига олган. Жангнинг ҳал қилувчи палласида қарлуклар араблар томонига ўтиб, жанг натижасини ҳал қилдилар. Бу ғалаба туфайли Ўрта Осиё ҳудудининг катта қисми Араб халифалиги тарқибига қирди.

Ўрта Осиёдаги туркий халқлар ислом дини билан танишиб, аста-секин янги динни кабул қила бошладилар. 10-асрнинг охирига келиб, маҳаллий аҳолининг катта қисми аллақачон мусулмон эди, гарчи маълум ҳудудларда буддизм ва насронийлик ўчоқлари мавжуд бўлган, шунингдек, қўллаб-қувватлаб бўлган културларнинг тарафдорлари, айниқса қўчманчи қабилалар орасида мавжуд эди.

10-аср Ўрта Осиёнинг бир канча худудларида кудратли туркий давлатларнинг вужудга келган асри бўлди. 962 йилда кўмондон Алп-Текин Афғонистоннинг Газна шахрини эгаллаб, у ерда Газнавийлар давлатини тузди. Рекорд вақт ичида, Алп-Текиннинг ворислари остида, янги мусулмон кучи бутун Афғонистонни, замонавий Покистон, Эрон ва Туркменистоннинг кўп қисмини ўз ичига олди.

Газнавийлар давлати ислом динининг тарқалишига ҳар томонлама ҳисса қўшди, айниқса илгари у ҳақида эшитилмаган худудларда. Масалан, Афғонистоннинг ҳозирги пойтахти Кобул Х асрда буддизм марказларидан бири бўлганини кам одам билади. Шаҳар ва унинг атрофида кўплаб буддист монастирлари мавжуд эди. Бу ҳол Кобулни уни Хиндистонга йўлда мусулмонлар кўргонига айлантирган Газнавийлар қўшини томонидан босиб олинмагунча давом этди.

13-аср бошларида Чингизхоннинг мўғул-туркий қўшини Хоразм ва Афғонистонни қор қўчқисидек босиб ўтди. Босқинчилар қадимий шаҳарлар ва кўплаб қишлоқларни вайрон қилишди. Кейин Чингизхон саркардалари хўжайинининг буйруғига биноан шимолга Эрон ва Кавказ орқали ҳаракатланиб, Волга Булғорияси худудига етиб боришди ва у ерда биринчи мағлубиятга учрадилар. Бир пайтлар Булғория Хазар ҳоконлиги таркибига қирган, аммо 922 йилда исломни қабул қилиб, мустиқлигини ҳимоя қилган.

1236 йилда Волга Булғорияси мўғуллар томонидан босиб олинди ва кейинчалик Олтин Ўрда улусларидан бирига айланди. Волга Булғориясидан кейин Россия ва Шарқий Европанинг катта қисми мўғул-татар қўшини томонидан босиб олинди. Мўғул қўшинлари кўмондони Ботухон (1209-1255) ўз қўшинига Дашти Қипчоқнинг барча туркий халқлари ва қабилаларини, биринчи навбатда, кўп отлик қўшинга эга бўлган ва узок масофаларга ҳаракатлана оладиган қўчманчи халқларни бирлаштиришга ҳаракат қилди. Боту қўшинларининг гарбга, Европага юриши пайтида унинг жангчиларининг аксарияти туркийлар эди. Улар орасида мусулмонлар ҳам кўп эди. Кейинчалик бу омил Олтин Ўрданинг исломлашувида катта роль ўйнади.

Ботухоннинг ворислардан бири Берке (1209-1266) ислом динини қабул қилиб, ўз даврасида иложи борича кўпроқ мусулмонлар бўлишга интилади. Шу билан бирга, у эҳтиёткор бўлиб, исломни қабул қилишга ҳали тайёр бўлмаганларга янги динни қуч билан қиритишга ҳаракат қилмади. Бу сиёсат Буркега жангчиларнинг аксарияти бутпарастлар, насронийлар ва буддистлар бўлган кўп миллатли армия устидан назоратни сақлаб қолишга имкон берди.

Олтин Ўрдада кенг қўламли исломлаштириш фақат Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига қелиши (тахминан 1283-1341 йиллар) билан амалга оширилди. Шу билан бирга, алоҳида ноёнлар (князлар) хонга қуролли қаршилик кўрсатдилар, аммо мағлубиятга учрадилар. Бу ғалабадан сўнг Ўзбек исломлаштиришга қарши бўлган кўпчилиқни ҳисмонан йўқ қилди.

Лекин ҳамма жойда ҳам мусулмонлар ўз душманларини мағлуб эта олмадилар. Ўрта Осиёда Чингизийлар томонидан ташқил қилинган Чигатой улусида ислом динига босқичма-босқич ўтиш жараёни Хон Тармаширин (1326-1333) томонидан бузилди. Балки, Ўзбекхондан ўрناق олиб, барча туркийларнинг ислом динини ўз ихтиёри билан қабул қилишини қутмасдан, воқеаларни зўрлашга қарор қилгандир. Тармаширин нафақат шахсан ўзи учун янги динни қабул қилди, балки ўзининг барча фуқароларини ота-боболарининг диний маросимларидан воз кечишга мажбур қилди. Бу вақтга қелиб Ўрта Осиё аҳолисининг кўпчилиги аллақачон мусулмон эди, лекин қўчманчилар орасида мусулмонлар кам эди.

Улар ўз хонларининг кучишлатар усулларини маъкулламай, исён кўтардилар.

Тармаширин ўлдирилди, унинг ўрнига кўзголончилар Бузанхонни, кейин эса Жөнкшини тахтга ўтказдилар. Бу хонлар католик черкови билан алокалар ўрнатиб, улус аҳолиси ўртасида христиан миссионерларига ваъз килишга рухсат бериб, исломга қарши сиёсат юритишга мажбур бўлдилар. Бирок 14-асрнинг ўрталарига келиб, Чигатой улусини исломлаштириш тугалланди. Ўрта Осиёда христианлик ва буддизмнинг сўнгги ўчоқлари Амир Темур даврида (1366-1405) йўқ килинди.

11-аср бошларида салжукий туркларининг кабилалари Туркманистон ва Эронда босқинчилик юришларини бошладилар. 1055 йилда улар Бағдодни, сўнгра бутун Ироқни эгалладилар. 1071 йилда Манцикерт жангида салжукийлар Византия қўшинини тўлиқ маглуб этишди. Шундан сўнг улар 11-асрнинг охирида қўлга киритган Анадолуга қўчиб ўтдилар.

Муваффақиятларидан илхомланган салжукийлар аллақачон Константинополга ҳужум қилишни режалаштирган эдилар. Византия империяси фалокат ёқасида эди ва бунинг олдини олиш учун император Рим Папасидан ёрдам сўради. Папа бу чакирувга жавоб берди. Натижада Гарбий Европа давлатлари биргаликда Биринчи салиб юришларини уюштирдилар, бу юришлар давомида салжукийлар бир неча бор огир маглубиятга учрадилар ва мусулмон дунёси Қуддусдан маҳрум бўлди.

Византия Анадолудаги киргоқбўйи ҳудудларини қайтариб олишга муваффақ бўлди, лекин унинг шарқий қисми Салжукийлар давлати тасарруфида қолди. Салжукийлар назорати остидаги ҳудудларда маҳаллий насроний аҳолининг бир қисми ислом динини кабул қилган.

13-асрда мўғул босқинчилари томонидан Ўрта Осиёдан қувиб чиқарилган туркман кабилаларининг Анадолуга оммавий қўчиши бошланди. Ушбу кабилалардан бири Византия билан чегарадош ҳудудга қўчиб ўтиб, янги мусулмон давлати - Усманийлар империясининг пайдо бўлиши учун замин ҳозирлади.

13-аср бошларида Анадолуда салжукийлар томонидан тузилган Коня султонлиги Якин Шарқдаги энг қудратли мусулмон давлатларидан бири эди. Салибчилар томонидан берилган зарбалардан қутулган салжукийлар нафакат қаршилиқ кўрсатишга, балки минтақада ўз қучларини сезиларли даражада мустаҳкамлашга муваффақ бўлдилар. Султонлар Кай-Кавус I ва Кай-Кубод I даврида салжукийлар давлат чегараларини кенгайтириб, Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз сохилларига етиб бора олдилар.

Кония салжукийларининг муваффақиятлари мўғул қўшинларининг босқинига чек қўйди. 1236 йилдан Коня султонлиги Мўғуллар империясининг вассалига айланди. Мўғуллар Қўсе-даг жангида салжукийларга ҳал қилувчи зарба бердилар, тажрибали қўмондон нўён Байжу мусулмонларни огир маглубиятга учратди. Шундан сўнг давлатнинг катта қисми мўғул қўшинлари томонидан босиб олинди ва ички тартибсизликлар янада қучайди. Қочкинлар оломони гарбга, нисбатан тинч бўлган Византия чегараларига югурдилар.

Салжукийлар Анадолуда бор-йўғи бир ярим аср ичида нафакат қучли давлат, балки мохиятан мусулмончилиқнинг ажойиб маданиятини ҳам ярата олдилар. Салжукийлар Кичик Осиёга қелишидан олдин маҳаллий аҳолининг катта қисми насронийлар бўлган бўлса, 12-аср ўрталарига келиб бу ҳудудда ислом дини тўлиқ ҳукмронлик қилган. Бу Салжукий султонларининг насронийларга нисбатан мослашувчан сиёсати ва исломга ўтишни рағбатлантирадиган чоралар туфайли содир бўлди.

Мўғулларга қарам бўлиб қолган Коня султонлиги борган сари инкироз тубига ботиб

борди – давлатнинг кулаши мукаррар эди. Бундай вазиятда туркманларнинг кайи кабиласи сардори Эртўгрул Гарбий Анадолуда кичик бир бейлик – мустакил князликни тузади. Эртўгрулнинг ўгли Усмон (1299-1324) даврида бейлик худуди, биринчи навбатда, Византияга муваффакиятли боскинчилик юришлари хисобига бир неча марта кенгайди. Эртўгрул-Усмон бейлиги янги мусулмон давлати - Усманийлар империясининг куртагига айланади. Баъзи тарихчилар Эртўгрул ва Усмон хукмронлиги хакидаги далилларга факат умрбод ҳеч кандай ҳужжат сакланиб қолмаганлиги ва Усманийлар империясининг асосчилари хакидаги барча маълумотлар кейинги манбалар, кайта хикоялар ва афсоналарга асосланганлиги сабабли шубҳа қилишади. Бу ёндашув аниқ бир томонламаликдан азият чекади, чунки тарихда бизга факат афсоналар орқали маълум бўлган ва кейинчалик хроникаларда эслатиб ўтилган кўплаб машхур шахслар мавжуд. Руснинг асосчилари - Рурик, Кароматчи Олег ва малика Ольга - улар хакида жуда кам ёзма хабарлар сакланиб қолганлигини эслаш қифоя.

Усмон Бейлиги нафакат ўзининг кичиклиги ва ахамиятсиз таъсири, балки унинг худудида мусулмонлар христиан аҳоли массаси орасида диний озчилик бўлганлиги учун ҳам ҳали тўлиқ империя эмасди. Фатх қилинган ерларга мусулмонларни жалб қилиш учун Эртўгрул, сўнгра Усмон ўзларини эътикод учун қурашувчи – гозийлар деб эълон қилдилар. Бу уларга Византияни Анадолудан сиқиб чиқара бошлаган кичик, аммо яхши мотивланган армия яратиш имконини берди. Бу даврда туркманлар амалда янги масжидлар қурмаганлар: собик христиан черковлари ибодат уйлари сифатида фойдаланилган.

Мусулмонлар сонининг ўсиши ва изчил исломлаштириш сиёсати Усманийларнинг кейинги муваффакиятлари учун шарт-шароитлар яратди. Усмоннинг ўгли Ўрхон (1324-1362) даврида мунтазам қўшин, жумладан яничалар корпуси тузилиб, Анадолудаги Византиянинг энг муҳим шаҳарлари: Никеа (Изник), Пруса (Бурса) ва Никомедия (Измит) босиб олинди. Византиядаги фуқаролар урушига араллашиб, Ўрхон Европада плацдарм ҳозирлади, унинг ёрдамида Усманий султонлари кейинчалик насроний давлатларига қарши ҳужум бошлади. Ўрхон даврида Бурса пойтахтга айланди ва у ерда илк Усманийлар масжидлари қурилиши бошланди.

14-аср бошларида Коня султонлиги якуний барбод бўлгач, бутун Анадолу туркман кабилалари томонидан улар аслида мустакил давлатлар бўлган бейликларга бўлинган. Бирок, Султон Ўрхон даврида аллақачон бейликларнинг бир қисми Усмонлилар хукмронлигига бўйсунган. 15-асрнинг охирига қелиб, Анадолунинг марказий ва шарқий минтақаларининг аксарияти деярли бутунлай исломлаштирилди. Насроний аҳолиси факат киргоқбўйи ҳудудларида устунлик қилишда давом этди.

15-асрнинг иккинчи ярмида Крим хонлиги - Олтин Ўрда парчаланиши пайтида пайдо бўлган ёш туркий давлат Крим ярим оролининг факат бир қисмини назорат қиларди. Феодоро ва Генуя православ князлиги денгиз ва қуруқлик савдосининг катта қисмини ўз қўлида ушлаб турарди. Ўша пайтда Кримнинг мусулмон аҳолиси умумий аҳолининг 30% дан кўпини ташкил этмаган. У, асосан, 11-асрда Крим ерларига жойлашиб олган туркий кипчоқларининг авлодларидан иборат эди.

1475 йилда Усманийлар империяси ярим оролнинг насроний давлатларига қарши бир қатор ҳарбий юришларни бошлади. Феодоро князлиги вайрон қилинди, Генуя колониялари йўқ қилинди. Уч йилдан сўнг, 1478 йилда Усманийлар империяси Крим хонлигини ўзининг протекторатига айлантirdи. Бу яриморолни исломлаштириш жараёнини бошлашга имкон берди ва 17-аср охирида якунланди. Бу вақтга қелиб

мусулмонлар Кримда тўлик хукмронлик килишди. Нисбатан кичик насронийлар жамоаси асосан юнон православлари, шунингдек арманлар эди.

Кримнинг Россия томонидан босиб олинishi арафасида, 18-асрда, крим насронийларининг аксарияти Екатерина II буйруги билан Азов вилоятига депортация килинди - киска вақт ичида Крим татарлари давлати бутунлай туркий ва мусулмон бўлиб қолди.

Айрим туркий халкларнинг исломлашув жараёни 19-асрда ҳам давом этди. Шундай қилиб, баъзи Шарқий Қозогистон қабилалари ўз ерлари Россия империясига қўшиб олинган даврдаёқ исломни қабул қилганлар. Ислом динини қабул қилиш туфайли туркийлар мусулмон дунёси ютуқларига, унинг маданияти ва анъаналарига қўшилиш имкониятига эга бўлдилар. Шу билан бирга, туркий халклар ислом цивилизацияси оғир иқтисодий ва сиёсий инкирозни бошидан кечираётган бир пайтда унинг ривожига янги туртки берди.

Абу Муслим тайёрлади